

FEHÉR MIKLÓS

A város mint hermeneutikai tér: Szarajevó dekonstrukciója Miljenko Jergović *Szarajevói Marlboro* című művében

Az 1990-es évek délszláv háborúi felkavaró időszakot teremtettek a Balkán-félszigeten. A konfliktusok kezdetét időbelileg nehéz pontosan meghatározni, de az egyik legjelentősebb szakasz kétségkívül a háború első periódusa volt, amely boszniai háború néven vált ismertté a világtörténelemben. Az 1992 és 1995 közötti időszak a tragédiák sorozata mellett egy olyan irodalmi és művészeti kánon születését is eredményezte, amely a volt Jugoszlávia tagköztársaságainak irodalmi közül is kiemelkedőnek tekinthető. A tanulmányban arra törekszem, hogy feltárjam az említett periódus irodalmának munkásságát és hatását, különös tekintettel a szarajevói ostromra, valamint Szarajevóra, mint városra.

Szarajevó ellenállt a folyamatos ágyúzásoknak és mesterlövész-támadásoknak. A könyörtelen erőszak és pusztítás hátterében új művészeti színterek kaptak erőre, amelyek a konfliktus valódi hatását, valamint a konfliktus mögötti mindennapi élet valóságát tükrözték vissza.

Az egyik ilyen figyelemre méltó alkotás Miljenko Jergović *Szarajevói Marlboro* című kötete. A szerző Szarajevóban született, és a város ostromakor is a helyszínen tartózkodott, s ezzel egyedülálló nézőpontot teremthetett művében a boszniai háborúnak. Jergović huszonkilenc apró felvillanó történetet írt meg a kötetben, amelyek novellisztikus jellegükben semmi egyebet nem kívánnak megfogalmazni, csak a háború idején élő szarajevói lakosok mindennapjait. Ezekben a történetekben azonban minden benne van, ami az emberi jellemről árulkodik a legvészesebb időkben is. A kötet jelentőségét és sikerét a széles körű olvasói elismerések mellett olyan díjak is jellemzik, mint az Erich Maria Remarque-békedíj.

A kutatás ezúttal elsősorban Jergović művének a kontextusba helyezésével kíván átfogó képet nyújtani az akkori Szarajevóról. Mindemellett a város, mint tér és a szöveges reprezentáció kölcsönhatásában is elmerülök, felismerve azt aényt, hogy az irodalom hogyan vált a város és lakói emlékeinek megőrzési eszközévé. A Szarajevót, mint várost központba helyező tematikus vizsgálódási elem esetében az utcák, a salonok, a kávézók, a terek és perifériák ábrázolásának a feltárása a lényegi kérdés, azaz: hogyan és milyen módon válik maga a város szereplővé az irodalmi (és egyéb) művekben az intertextualitás olvasztótégelyévé.

Ezen túlmenően a lokális tér identítasalakító erejéről is szót ejtek, és Jergović művét felhasználva a kilencvenes évek multikulturális jellegét is bemutatom.

Az olvasás és az értelmezés dinamikája Szarajevó és a nagyvárosi lét kontextusában

Szarajevó és a nagyvárosi lét megértése előtt nem árt tisztázni az olvasáshoz, az értelmezéshez fűződő viszonyrendszert. Gadamer szerint a megértés kérdés-felelet struktúráját csak abból az egyszerű és triviális megállapításból kiindulva lehet elemezni, hogy „minden mondat, minden kijelentés alapvetően csak akkor válik megértetté,

ha úgy érthetjük meg, mint valamely lehetséges kérdésre adott választ” (Gadamer 1994, 157).

Az olvasás mint megértés kulcsfontosságú a képek, a vizualitás dekódolásában is. De a hogyan tanulunk olvasni és a hogyan tanulunk megérteni problematikájában a vizualitás dekódolása csak később érkezik el. „Amikor megakadunk az olvasásban, kiesünk a tovább olvasás magától értetődő mivoltából, akkor vissza kell nyúlnunk, mert az elváráshorizont nyilvánvalóan nem teljesült be. Ez olyan, mint valami sokk. Visszamegyünk. Még egyszer elolvassuk, helyesbítünk, megváltoztatjuk a hangsúlyozást és mindazt, amiről mindannyian tudjuk, hogy valamely írott vagy kinyomtatott szöveget ismét szóra bír” (uo. 164). Az elváráshorizont említésekor már kialakulóban van egy vizuális kép is, amely a néző (befogadó) és a szöveg által épített környezet közötti párbeszéd lehetőségét teremti meg. Ezeket a gondolatokat egy másik kontextusba helyezve mélyebben megérthetjük a várost, mint teret és annak átalakító szerepét a délszláv háborúk konfliktusának közepette. A szöveges interpretáció, akárcsak az olvasás, nem tekinthető egyetlen, rögzített aktusnak. A befogadás során a szöveg – hasonlóan egy színházi előadáshoz – többféleképpen értelmezhető, mégis „az benne a csodálatos, hogy képzelőerőnk fáradhatatlan működése, mint egy áradó folyam addig sodor, hogy így nem tudom szilárdan megragadni először az egyik, majd a másik képet a maga képszerű egységében” (uo. 165). Ez az állandó mozgás és változás a gadameri hermeneutika azon elvét tükrözi, miszerint a megértés sosem végleges, hanem egy dinamikus folyamat.

Ha a szöveg is egy tér, egyfajta vizuális megjelenésmód, akkor a megértés során is ezt a teret kell értelmeznünk, ahogyan az általa teremtett másik képet is a maga képszerű egységében. Amennyiben az értelmezési keretben megállapítjuk, hogy az épületeknek is saját nyelvük van, akkor egyértelműen saját jelentésük is van, amely jelentéseket a nyelv közvetít és értelmezésre is hív. Az építészettel való foglalkozás több mint egyszerű érzékelés, ez már az értelmezés hermeneutikai folyamatát vonja maga után, ez a hermeneutikai folyamat pedig olyan történelmi, kulturális és társadalmi dimenziók

létezését vonja maga után, amelyeket csak a szöveg figyelembevételével nem lehetne elemezni. Kiváló példa erre a *Szarajevói Marlboro* utolsó fejezetének első bekezdése: a *Biblioteka* című írás feltételezi azt, hogy a befogadónak van némi történelmi ismerete; feltételezi, hogy a befogadó tudja, hogy a bombáknak és a robbanásoknak van hangja, de az általános értelmezési kereteken kívül a lokális kontextus terén újabb történelmi, kulturális és társadalmi dimenziók megjelét mutatja be. Az elbeszélő egy olyan jelenetet jelenít meg, amikor az új normák szerinti életben a bombázás és a becsapódás utáni füstfelleg már természetes, és úgy ismeri a füst minőségét, hogy a távolból tudja azt értelmezni aszerint, hogy éppen milyen épületet bombáztak le:

„A fejed felett füttyülést hallasz, majd két-három másodpercnyi feszültség, aztán valahol a városban robbanás zaja szakad fel. Az ablakodból ez a hely mindig jól látható. Először egy magas, karcsú porfelhő jelenik meg, amely aztán füstté és tűzzé változik. Vársz még néhány pillanatot, hogy felismerd, milyen lakásról van szó. Ha a tűz lassú, az egy szegényes otthon lángolása. Ha nagy, kék gömbbé lobban, akkor valakinek a szépen berendezett, lakkozott lambériával borított tetőtere ég. Ha sokáig és kitartóan lángol, az egy gazdag bazári gazda otthona, tele régi, masszív bútorokkal. De ha a láng hirtelen csap fel, vadul és féktelenül, mint Farrah Fawcett haja, majd még gyorsabban el is tűnik, engedve, hogy a szél pergő lapokat szórjon a város fölé, akkor tudod, hogy valakinek a házi könyvtára égett porrá. Mivel a tizenhárom hónapos bombázás alatt sok ilyen nagy lángcsóvát láttál a város felett, azt gondold, hogy Szarajevó könyveken fekküdt. Ha nem, azt akarod mondani, hogy így volt, miközben ujjaiddal a saját, még el nem égett könyveidet érinted.”¹

¹ Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Iznad glave začuješ zvižduk, pa prođu dvije-tri sekunde napetosti, a onda se dolja, negdje u gradu, prolomi eksplozija. S tvoga prozora to mjesto se uvijek dobro vidi. Najprije je kao visok, vitak stup prašine koji se pretvara u dim i u vatru. Čekaš još nekoliko trenutaka da prepoznaš o kakvom se stanu radi. Ako vatra bude spora i lijena, riječ je o zapaljenom domu neke sirotinje. Ako plane u veliku modru kuglu, to onda gori nečije

A nosztalgia egyik újabb iránya a városról alkotott idealizált elképzelésben mutatkozik meg, amely Szarajevót egy könyvekkel és házi könyvtárakkal teli városként képzei el, és egy elveszett kulturális aranykor után sóvárog. Gadamer téziséét Szarajevóra vetítve felismerhetjük a város olvasandó és értelmezendő szöveggé válását. (Az már csak egy újabb metatextus opciója, hogy a fenti szövegrészlet a város értelmezésének újabb belső értelmezését írja elő azzal, hogy az elbeszélő a házi könyvtárakat emlegeti fel.)

Nem tévedés tehát azt állítani, hogy a mű beszélgetésbe elegyedik velünk, és ezzel létrejön egy interakció, párbeszéd a mű és a befogadó között. Ez az interakció egyszerre kapcsolat a befogadó és a szöveg, valamint a szöveg és a tér megteremtése között, ezáltal pedig a befogadó és (a szövegen keresztül) a megkonstruált tér is szembenéz egymással. Gadamer minderről úgy fogalmaz, hogy ez „a valamiből való részesedés kölcsönös játéka”, az interakció, a beszélgetés struktúrájának analízise pedig „azt mutatja, hogyan jön létre egy közös nyelv azáltal, hogy a beszélők megváltoznak, és megtalálják a közöset” (Gadamer 1994, 167). Szarajevó esetében ez a beszélgetés, a párbeszéd és a megértés az épületek „olvasását”, a háború és az ostrom emlékének és kulturális jelentőségének megőrzését jelenti. Ha ezekben az emlékekben megtaláljuk a közöset, akkor egy olyan világban részesülhetünk, amelyben megértjük egymást, és ebben a világban sem a (bármilyen) művészeti alkotást, sem pedig a múlt történéseit nem választhatjuk el a közös áramlástól, mert pontosan ennek az áramlásnak a segítségével szól bele a saját korába vagy az utó-

lijepo uređeno potkrovlje opkovano lakiranom lamperijom. Ako plamti dugo i ustrajno, to se zapalio dom bogatog čaršijskog gazde, pun starinskog masivnog namještaja. Ali ako se plamen digne iznenada, divlji i razuzdan kao kosa Farrah Fawcett, i još brže nestane puštajući da vjetar raznosi prepelne listiće nad gradom, ti znaš da je upravo izgorjela nečija kućna biblioteka. Kako si u trinaest mjeseci bombardiranja nad gradom vidio puno tih velikih razigranih buktinja, pomišljaš da je Sarajevo ležalo na knjigama. Ako i nije, želiš da kažeš da je tako dok prstima dodiruješ svoje, još nezapaljene” (Jerговиć 2008, 86).

korába a mű is. Gadamer zárógondolata az *Épületek és képek olvasása* című esszéjében véleményem szerint teljes egészében alkalmazható Szarajevó kilencvenes évekbeli (és jelenkori) jelentőségére is, hiszen, ha „mi valamennyien a megértetésnek és a kommunikációnak ehhez a világához tartozunk, melyben némelyeknek és némely dolgoknak mondandójuk van számunkra, akkor azoknak a dolgoknak, amelyeknek nem csak pillanatnyilag, hanem újból és újból mondaniuk kell valamit a számunkra, bizonyára elől van a helyük” (uo. 168). És Szarajevónak nyilvánvalóan nagyon sok mondanivalója van, a városnak pedig újból és újból mondania kell valamit.

A megmaradt építészeti töredékek, a pusztítás fizikai maradványainak és az újjáépítés erőfeszítéseinek értelmezésével mélyebb megértést nyerünk a város lakosainak tapasztalatairól is: minden egyes újjáépítés és újjáépítési kísérlet új jelentésréteget adott a városnak. Szarajevó épített környezetének olvasása magában foglalja a városi terekbe ágyazott jelentésrétegek elismerését is. Mindazok a lerombolt épületek, amelyeket eltakarítottak, és amelyeknek maradványai a mai napig megtalálhatóak, háborús emlékeket és érzelmeket idéz(het)nek fel. Egy olyan múltat, amely a pusztítás és az ellenálló képesség, az emberi képességekről való elmélkedésre készíthet. A boszniai háború időbelisége sem könnyíti meg a szarajevói városlétről való elmélkedést: a konfliktus akkor csúcspontot ért el, amikor a múlt század végén a kisvárosi és a nagyvárosi lét esetében is éles elkülönülés figyelhető meg, és a településeken élő emberek identitása is alapjaiban megváltozott ennek függvényében. Simmel városnarratívákról szóló értekezésében részletesen taglalja az idegélet fokozódását. Eszerint „az idegélet fokozódása az a pszichológiai alap, amelyen a nagyvárosi egyén típusa felépül; ennek oka a külső és belső benyomások gyors és szakadatlan változása” (Simmel 2001, 223). Azt vizsgálja tehát, hogy a modern nagyváros változatos és anonim jellege miképpen befolyásol(hat)ja az egyént. Állítása szerint a városi környezet az elszakítotttság és a töredezettség érzéséhez vezet, mert az egyének az ingerek áramlásából származó folyamatos változással találkoznak, amivel nem tudnak lépést tartani. A kisváros és

a nagyváros különbségéről így ír: „A kisvárosi kapcsolatok ugyanis a lélek tudattalanabb rétegeiben gyökereznek, és leggyakrabban a folyamatos megszokások nyugodt egyenletessége alapján alakulnak ki. [...] A nagyvárosban élő ember – természetesen ezernyi egyéni módosuláson keresztül – védőszervet hoz létre az elgyökértelenedés ellen, amellyel külső környezetének áramlatai és diszkrpanciái fenyegetik” (uo. 223–224).

Ha Simmel lencsén keresztül nézzük végig a boszniai háború alatti Sarajevót, akkor a nagyváros és a konfliktus hatására megváltozó, legkisebb egységéig széttöredező valóságot láthatjuk. Az egykor vibráló nagyváros a háború, a pusztítás és az erőszak középpontjává vált. A kisvárosi léttől folyamatosan eltávolodó egyén nemcsak a nagyvárosivá válás miatt alakul át, de a kaotikus környezetben sokszorosan töredezik. Gondoljunk csak bele, hogy az addig megszokott utcák, melyek tele voltak étellel (egyre többel, egyre zajosabbal), hirtelen ellenséges területté válnak, melyeket az ellenséges katonák uralnak, és melyekben erőszakot alkalmaznak. Sarajevó ostroma alatt eluralkodott a nyüzsgő, de szabályok alatt tartott város kaotikus jellege, a felborult rend széttöredezettségre torkollott. Az elszakadás és a töredezettség a háborús időszakban új jelentőséget kapott, mert leginkább nem a nagyvárosi lét idézte elő az „idegület fokozódását”, hanem az erőszak, ami miatt az egyén fiziológiai és pszichológiai jólétének megőrzéséért küzdött. Simmel tézise azonban arra is rávilágít, hogy a városi környezet segíthet ezekben az időkben, mert a változásokra „a kedély helyett lényegében az értelemmel reagál, amely a lélekben a tudat fokozása, s az ezt létrehozó okok következtében előjogokra tesz szert. Az említett jelenségekre ezáltal a legkevésbé érzékeny, a személyiség mélységeitől legtávolabb eső pszichikus szerv reagál” (uo. 224). Ez a – jobb szó híján – objektivitás segít a nagyvárosi egyénnek abban, hogy a háború nehézsége ellenére is kitartsa a mindennapokban. Jergović kötete is tele van felvillanó ösztönös emberi próbálkozásokkal, hogy fenntartsák a társadalmi kötelekeket és a közösség látszatát, még akkor is, ha néha már késő:

„Egy idő után a kezembe kerültek a szarajevói újságok, és az utolsó előtti, az égiekről szóló oldalon elolvastam, hogy az én szaxofonosom, a várost védve, átköltözött a túlvilágra. Nem csoda, hogy így járt, hiszen hosszú és puha ujjai nem puskához valóak voltak. Ezzel szemben pedig itt vagyok én, aki meggyőztem a világot a fontosságomról, mutatóujjam pedig vastag, csúnya és görbe, mint egy géppuska reklámján. De én tudtam beszélni, a szaxofonos meg hát, nem. Már semmi sem segíthet rajta, két csatát is elvesztett az életben: a női szívért és az életért vívottat. Úgy tűnik, mindig többet és jobban érzett, erősebb és keményebb volt, de ezt nem tudta szavakkal kifejezni.”²

A válságálló nagyváros: Szarajevó dekonstrukciója a háború idején

A *Szarajevói Marlboro* a város háborúban betöltött szerepén kívül az ott és egymás mellett élő sokféle etnikai és kulturális identitást is felvonultatja. A város mind a mai napig a különböző vallási és nemzeti identitások olvasztótégelyének nevezhető. A novellákban feltűnő soknemzetiségű közeg két okból sem meglepő: az író nem hazudtolta meg a szarajevói létet – éppen ez a hűség adja a szövegek értékét és jelentőségét, valamint ő maga is egy többnemzetiségű családba született, így gyerekkorától kezdődően multikulturális közegben mozgott. Az identitásoknak ez a kettőssége a könyv szereplőiben és történeteiben is tükröződik, és ez még akkor is igaz, ha sok esetben a Jergović-féle humorral kerül bemutatásra:

² Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Nakon nekog vremena došao sam do sarajevskih novina i na pretposlednjoj, nebeskoj stranici pročitao da se moj saksofonist, braneći grad, preselio na onaj svijet. Nije ni čudo da je stradao, onako visok i mekih prstiju nije bio za pušku. Za razliku od mene koji sam svijet uvjerio u svoju važnost, a kaži prst mi je debeo, ružan i nakrivljen, kao na reklami za mitraljez. No ja sam znao govoriti, a saksofonist, eto, nije. Ništa mu više ne može pomoći, izgubio je dvije bitke u svome životu, onu za žensko srce i onu za život. Uvijek je, tako ispada, osjećao više i bolje, bio jači i tvrdi, ali to nije znao reći” (Jergović 2008, 86).

„De látod, a katolikusok mégiscsak jobbak az ortodoxoknál. Been-
gednek a házukba ahelyett, hogy megölnének, csak éppen csúnyán
néznek rád.”³

„De tudod, ha berúgnánk és összevesznénk, Saša és én, ő mindig a cigány anyámat szidná. Pontosan így, a cigány anyámat, pedig máskor nem igazán foglalkozott vele. [...] Ez a káromkodás egy másik változatban azoknak is szólt, akik nem voltak cigányok. Szerbeknek, horvátoknak, alacsony embereknek, na meg magasaknak és kövéreknek, púposaknak, sántáknak, albánoknak, hívőknek (nekik szidták a legnagyobb örömmel Istent), cukrászoknak, pékeknek, katonáknak... Durva káromkodások voltak ezek, amelyek mindig valamilyen nyilvánvaló dologra vonatkoztak, valami olyasmire, amit az ember egyből hibának néz, pedig nem is lehet hiba, hanem csak tulajdonság. A káromkodás hatása rövid ideig tartott, és mindenki, aki hosszabb ideig tartózkodott Szarajevóban, könnyen hozzászokott. Vagy soha nem szokott hozzá. [...] Nem igazán élveztem a szarajevói káromkodásokat, de talán éppen miattuk maradtam egész életemben (mert még mindig nem tudom, hogy ez a későbbi időszak valóban élet-e) ebben a városban.”⁴

Szarajevó identitásainak megértéséhez valószínűleg nem elég egy-egy tanulmány, bármiféle értekezés vagy akárcsak egy látogatás is a városba, kísérletezni a jövőbeli párbeszéd és az ennek következté-

³ Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Ali vidiš, katolici su ipak bolji od pravoslavnih. Puste te u kuću umjesto da te ubiju, samo što te ružno gledaju” (Jergović 2008, 22).

⁴ Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Tek kada bi se napili i posvađali, Saša i ja, on bi mi opsovao majku crnjačku. Baš majku crnjačku, mada ga se ona inače nije posebno ticala. [...] Ta psovka je, u drugoj varijanti, upućivana i onima koji nisu bili crni. Srbima, Hrvatima, niskim ljudima, visokim i debelim, grbavim, šepavim, šiptarima, vjernicima (njima su s najvećim zadovoljstvom psovali Boga), slastičarima, pekarima, vojnicima... Bile su to grube psovke koje su se uvijek ticale nečega očiglednog, onoga što se na nekome najprije vidi kao njegova mana, a nije moglo ni biti mana, nego samo osobina. Učinak psovke trajao je kratko i na nju se svatko tko je duže boravio u Sarajevu lako navikavao. Ili se ne bi naviknuo nikad. [...] Nisam baš uživao u sarajevskim psovka, ali sam možda zbog njih ostao cijeli život (jer još uvijek ne znam je li ovo poslije život) u tom gradu” (Jergović 2008, 81).

ben kialakuló megértés érdekében azonban lehet és kell. A durkheimi mechanikus szolidaritás releváns lehet ezen kutatás szempontjából, már csak azért is, mert a felvázolt szolidaritástéma mindkét fajtája – a mechanikus és az organikus – jelen volt/van Szarajevóban, akár a háború előtti, közbeni vagy utáni időkről értekezünk is. A mechanikus szolidaritás lényege leegyszerűsítve a társadalmon belül hasonló hiteket, értékeket és hagyományokat valló egyének integrációjára utal, míg az organikus szolidaritás az egyének egymásra utaltságát jelképezi a komplex társadalmi folyamatokban. Takács Erzsébet *Társadalmi szolidaritás vs reflexív szolidaritás – Durkheim szolidaritáskonceptiója a későmodernitásban* című tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy a szolidaritás kérdését még maga Émile Durkheim sem definiálta, de a problémát társadalmi tényként jelentette meg. Ennek értelmében a mechanikus szolidaritás minden társadalomra egyaránt jellemző, de a késő modern társadalmak szempontjából elentétes jelentést tartalommal bír (Takács 2019, 45). Már Durkheim is felvetette azt a kérdést a 19–20. század fordulóján, hogy „az egyén, miközben egyre önállóbb lesz, egyre szorosabban függ a társadalomtól? Hogyan lehet személyesebb és szolidárisabb egyszerre? Mert az vitathatatlan, hogy ez a két mozgás, bármily ellentétesnek tűnjék is, párhuzamosan halad” (Durkheim 2000, 54). Miközben ez a folyamat nyilvánvalóan szétválasztotta a szarajevói identitásokat, és különböző csoportokat hozott létre (épp ez a generált konfliktus egyik kiindulópontja), az organikus szolidaritás egymásra utaltsága is haladt előre – mert a tragédiák sorozatában a társadalom legkisebb egységének, az egyénnek teljesen mindegy volt, hogy a másik csoportból származó társa más értékeket vall, ha ugyanabban a kaotikus helyzetben egymásra voltak utalva. Durkheim idejében, a francia eszmék virágzásakor még könnyedén működhetett a mechanikus szolidaritás alaptézise, de a kilencvenes évek délszláv háborúiban ennek éppen az ellentétje, a szegregáció erősödött, aminek a szolidaritáshoz vajmi kevés köze van. Takács szerint a „mechanikus szolidaritás kohéziós ereje mikroszinten, a kisközösségekben az esetek jó részében továbbra is működik” (Takács 2019, 47).

Az ilyen kisebb közösségek szintjén az egyik kulcstényező „a bizalom (bizalmatlanság) és a társadalmi tőke kapcsolatépítő mechanizmusaival függ össze” (uo. 48). A *Szarajevói Marlboro* különálló (és egybefonódó) történeteiben abban a történelmileg nonfiktív időben játszódnak, amikor a társadalom polarizálódása szorosan egybefüggött a gazdasági változásokkal – érdekekkel –, így ez a középosztályt is érintette, „amelynek körében a lecsúszás többé-kevésbé reális veszélye is a dezintegrációs félelmeket és a szolidaritás csökkenését erősíti” (uo. 49). Részben ennek a szolidaritásnak a csökkenése fokozza tovább a konfliktusokat, s bár azok a társadalom egészének szintjén jöttek létre, a kisközösségekbe is befurakodtak. Az organikus szolidaritás, az egymásrautaltság és az összetartozás eszméjét és érzését ugyanakkor a háborús erőszak közepette is igyekeznek megtartani a szereplők, miközben vergődnek etnikai és kulturális identitásuk, valamint a városukhoz és a hazájukhoz való hűségük között. Alapvetően kérdőjeleződik meg a hovatartozás érzése. A mikroközösség szintjén viszont ismerős sorokkal találkozhatunk, melyek véleményem szerint univerzálisnak hatnak:

„Fiam, ezt rossz emberek tették. Nem a te barátaid a hibásak, sem az enyéme, nem hibás a részeg Avdo sem, aki abban az évben kiszúrta a gumijaimat, amikor a kocsival a garázsra elé parkoltam, és nem hibás a turbei hodza sem, aki azt mondta a népnek, hogy nem szabad kezét fogni és csókolózni a katolikusokkal azokban a napokban, amikor azok disznót vágnak. A vétkesek csak és kizárólag a rossz emberek. És meg ne halljam, hogy te gyűlölsz valakit, ne adj' isten, hogy halljam, hogy emiatt, ami velünk történik, valakit leszidtál, mert mindkét lábadat eltöröm. Minden csúnya szó nehéz sziklaként fog visszahullani rád, amikor a legérzékenyebb leszél. [...] Ennyit tólem, fiam, szeret téged, apád.”⁵

⁵ Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Sine, ovo su nam uradili zli ljudi. Nisu nam krivi ni tvoji ni moji prijatelji, nit nam je kriv pijani Avdo što mi je one godine izbušio gume kad sam auto parkirao pred njegovom garažom, nit nam je kriv hodža iz Turbeta što je narodu govorio da se ne smije rukovat ni ljubit s katolicima

A fenti részlet is rávilágít a szolidaritás fontosságára a kisközösségekben belül a megpróbáltatásokkal szemben. A szolidaritás erősségét hivatott jelképezni a kollektív emlékezet is az olyan történések esetében, amelyek már a háború előtt törést okoztak az egyénben. Ilyen történet volt Josip Broz Tito halála is – ez a törés pedig azóta is olyan erős, hogy a 21. századi individualista-kapitalista rendszerben külön iparág épült e köré a jugo- és Tito-nosztalgia képében. A város utcái, a kávézók és terei szerves részét képezik a szarajevói létezésnek és az erről szóló irodalomnak is: olyan terek ezek, amelyekben a mindennapi élet kibontakozik és virágzik (nem feltétlenül gazdasági értelemben). A nyílt utcai kávézók mentén manapság az egykori Jugoszlávia térképei sorakoznak, a hűtőmágnesektől kezdődően az autóban felakasztható illatosítóig minden az elmúlt időszakot hivatott visszaidézni, legfőképpen Tito portréjában vagy egész alakos képében. Tito jelentőségéről a *Szarajevói Marlboro* következő részlete árulkodik: „És amikor Tito meghalt, Ivo T. bezárkózott a szobájába, és reggelig megivott egy liter gint. Aztán maga köré gyűjtötte a feleségét, Ružát, a fiát és a lányát, beszédet mondott nekik, valami olyasmit, hogy: »Elment az öreg, nincs több szórakozás, teljes komolyságot várok tőletek.« Amikor pedig a temetésen minden elnök felállt, miközben Titót leengedték a sírba, Ivo T. is felállt. Folytak a könnyei, miközben szólt az Internacionálé.”⁶

u one dane kad ovi kolju svinje. Krivi su nam samo zli ljudi. I nemoj da čujem da ti koga mrziš, ne do ti dragi Bog da čujem kako si zbog ovog što se nama događa koga opsovo jer ću ti obje noge polomit. Šta god da bude, zapamti što sam ti reko. Svaka ružna riječ vratit će ti se ko kamen kad budeš najosjetljiviji. [...] Toliko sine od mene, voli te tata” (Jergović 2008, 40).

- ⁶ Saját fordítás (F. M.). Lásd: „A kad je Tito umro Ivo T. se zatvorio u svoju sobu i do jutra popio litru džina. Onda okupio ženu Ružu, sina i kćer, održio im govor, nešto ko: »Stari je otišo, nema više zajebancije, od vas očekujem punu ozbiljnost...« A kad su se na sahrani svi oni predsjednici digli dok je Titu spuštalo u grob, ustoj je i Ivo T. Suze mu tekle dok je svirala Internacionala” (Jergović 2008, 37).

Azóta a Tito arcképevel díszített utcák és terek a szűk, kanyargós útjaikkal a város és lakóinak ellenálló képességének szimbólumává váltak. Olyan szimbólummá, amely bizonyítja, hogy a káosz közepette az emberi kapcsolatok továbbra is fenntarthatóak, sőt, a fennmaradás talán egyetlen lehetősége éppen az emberi kapcsolatokban lelhető fel. Szarajevó terei vigaszt nyújtanak, elősegítik a közösségi érzést, a közös elszántságot, hogy ellenálljanak az elidegenítő hatásoknak.

Nem meglepő az sem, hogy ezeken a tereken a cigarettázás egyfajta vigaszként szolgál, megküzdési mechanizmus, amely ugyan közvetlenül nem gyakran tűnik fel a *Szarajevói Marlboro* szövegeiben, de mindvégig elkíséri, meghúzódik a háttérben is, az individualizmus és a szabadság metaforájává válik. (Egyes vélemények szerint a háború alatt forgalmazott szarajevói *Marlboro* cigaretta volt a legjobb, amelyet a híres cigarettagyártó valaha előállított.) Jergović mindemellett hétköznapi tárgyakat és rutinokat használ a normalitás megteremtéséhez és fenntartásához, gyakorlatilag párosítja őket, hogy ezáltal a város lakóinak tapasztalatait közvetítse. A gadameri épületolvasási koncepcióból Szarajevót, magát a várost is szöveggként értelmezhetjük: olyan szöveggként, amelyben a történelem és a kultúra rétegei egymásra ágyazódnak, az ismert terek pedig identitásformáló alakot öltenek, betekintést adnak az egyéni és a kollektív emlékezetbe.

A háborús káosz azonban elhozza azt az érzékszervi túlterhelést, melyről Simmel értekezett, s amely a mechanikus szolidaritás helyett az organikus szolidaritást helyezi előtérbe: ebben a térben az identitást a nagyvároshoz kötő rutinok és tárgyak ellentétbe kerülnek a folyamatos ingerváltozással, helyüket az állandó erőszakos fenyegetettség érzése, az erőforrások szűkössége és a társadalmi rend szét-töredezettsége veszi át. Minél inkább dekonstruálódik a társadalom az egész szintjén, annál inkább fokozódik az individualitás érzése és a ragaszkodás az egymásrautaltságban. Szarajevó a boszniai háborúban ezáltal létezik kétféleképpen: metropoliszként és mikrokozmoszként egyaránt. A széttöredezettségben azonban továbbra is igyekszik fenntartani az állandóság látszatát, legyen szó tárgyakról vagy hamis identitásokról, városképről:

„A CNN egyik első szarajevói tudósítása Slobodant mutatta, amint teljesen nyugodtan és gondtalanul sétál a városban, miközben mindenfelé gránátok hullanak. A kamera hetven méteren át követte, a riporter valószínűleg azt várta, hogy elkapja a pillanatot, amikor egy robbanás darabokra szaggat egy ott élő szarajevóit. Slobodan a kép mélyéről sétálva odaért az operatőrhöz, rámosolygott, bólintott, anélkül, hogy a családjáról kérdezte volna, és ment tovább. A hatalmas háta mögött továbbra is gránátok hullottak, a riporter pedig azon az estén kissé csalódottan közölte a nézőkkel, hogy Szarajevóban örülten bátor emberek vannak.”⁷

Jergović a *Szarajevói Marlboro* novelláiban szarkasztikus humorral oldja fel a háborús káosz konfliktusait, de a kép, amit mutat, nem feltétlenül igaz, és a traumák ellenére olykor nosztalgikus.

A posztháborús traumairodalomban a boszniai háború és Szarajevó jelentősége kiemelkedő, melyet Miljenko Jergović *Szarajevói Marlboro* című regénye is a maga módján bemutat, elbeszélve a pusztulás és a személyes sorsok összefonódását, a kommunikáció elemi szerepét és változását krízishelyzetben, valamint a mechanikus és organikus szolidaritás gyakorlatbeli megnyilvánulását. A háborús irodalomban a város mellett olyan hétköznapi tárgyak válnak jelentéshordozóvá, mint amilyen a faxkészülék, illetve az újság. Ezeknek a hétköznapi dolgoknak jelentőségük van az olvasás és a megértés különbségtételében is, hiszen a faxkészülék és az újság által közvetített információk nem egyértelműek, hanem a befogadó személyes értelmezésétől is függenek. Az olvasás itt a szöveg befogadását jelen-

⁷ Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Jedan od prvih ratnih izvještaja CNN-a iz Sarajeva pokazivao je Slobodana kako sasvim mirno i bezbrižno šeta gradom dok svuda uokolo padaju granate. Kamera ga je pratila sedamdesetak metara, novinar je valjda očekivao da će uhvatiti trenutak kada eksplozija raznosi jednoga Sarajliju. Slobodan je šetajući iz dubina kadra došao do snimatelja, nasmiješio mu se, klimnuo glavom ne pitajući ga za obiteljsko stablo i nastavio dalje. Iza njegovih ogromnih leđa i dalje su padale granate, a reporter je te večeri pomalo razočarano saopćio gledateljstvu kako među Sarajlijama ima ludo hrabrih ljudi” (Jergović 2008, 29).

ti, míg a megértés azt is magába foglalja, hogy a szereplők hogyan viszonyulnak a szöveghez, hogyan értelmezik a sorok között olvasva, és hogyan alakítják a saját valóságukat a kapott információk alapján.

Szarajevó ostromának a posztháborús traumairodalom egészét tekintve kiemelt jelentősége van, hiszen történelmi szempontból is meghatározó időszaka volt a délszláv háborúknak. Sokatmondó az is, hogy míg a vajdasági magyar irodalomban a délszláv háborús időszak interpretálása – folyamatos ugyan, de – szétszórt, addig a boszniai háború egyik legfontosabb állomásáról szinte már önmagában több feldolgozás született, mint a mi közösségünkben a vajdasági magyarok részvételéről a háborúban.

A két kánon között vannak hasonlóságok (trauma és hallgatás; az identitás sokrétűsége; a város és az épületek szimbolikus jelentése), de még több a különbség (az erőszak kendőzetlen bemutatása; a város és a jelképek dekonstruálódása; a metropoliszból mikrokozmosz-szá válás; a szolidaritási formák átalakulása, megléte és hiánya; a nemi erőszakra való őszinte beszédmód stb.).

Sablonos és tautologikus kijelentés, de attól még igaz, hogy ezekből a traumafeldolgozási kísérletekből tanulnunk kellene, s ahelyett, hogy a különböző narratívák egymás párhuzamosságában állnának, ott, ahol sohasem találkoznak, talán mindannyian fókuszálhatnánk arra, hogy ezeket a kísérleteket lokális szinten is alkalmazzuk közösségünkre, a különálló értelmezési mezőkből pedig legalább közös metszeteket alkossunk, melyek későbbi elemzésének akár egy olyan narratíva is eredménye lehetne, amely – ha egységes álláspontot nem is, de – legalább olyan, akár egymástól különálló tömböket alkotna, melyek békében, egymást nem megcáfolva és felülírva tudnának létezni.

Kiadás

Jergović, Miljenko. 2008. *Sarajevo Marlboro*. Belgrád: Enco Book.

Irodalom

Durkheim, Émile. 2000. *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.

Gadamer, Hans-Georg. 1994. Az épületek és képek olvasása. In *A szép aktualitása*. 157–168. Budapest: T-Twins.

Simmel, Georg. 2001. A nagyváros és a szellemi élet. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. 223–233. Budapest: Novissima.

Takács Erzsébet. 2019. Társadalmi szolidaritás vs reflexív szolidaritás – Durkheim szolidaritáskonceptiója a későmodernitásban. *Socio* (2): 42–57. https://socio.hu/uploads/files/2019_2/32_takacs.pdf (2024. 12. 07.)